

II. Instytucje i procesy polityczne II. Політичні інститути та процеси

Олена Стойко

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ЧИННИКІВ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Olena Stoyko. Typologization of the democratic transition factors.

The first wave of researches on democratic transition appeared during the Cold War, which were too ideological and over-optimistic about the victory of capitalism over its ideological adversary – communism. Till the beginning of 1990-s the researchers had a great confidence, that democracy and market economy can be crafted following the certain set of rules. But some setbacks in democratic transitions force to pay more attention to the causes of their initiations and their impact on further development of democratic institutions.

Despite of plenty approaches to definition of the democratic transformation drivers, they can be divided into five groups: social, economic, personal (elitists), international and institutional. The social approach uses such terms as civil political culture, civil values (R. Putnam), social capital, trust and cooperation, which promote the democratic practice in society. But some empirical studies proved that democratic transformation can occur in conditions, when civil values are less common. Early arguments that Islam can not be combined with democratic institutions were contradicted by the recent Arab revolutions (see, for example, L. Diamond). S. Lipset was the first, who pointed out the relations between the level of economic development and stability of democratic institutions. The later researches mentioned the importance of the middle classes, economic disparity, availability of natural resources and so on. The role of the agreement between new and old politicians, especially on the early stages of transformation, is examined in the context of elitist approach. The international factors are presented by foreign countries and international organizations (EU, NATO, World Bank, IMF). The institutionalists are convinced that election system, political parties, parliament, constitution agreements are the key to successful democratization.

Key words: democracy, transition, institute, social capital, economy, elite, election, constitutions.

Демократизація як відмова від авторитарних та тоталітарних режимів і перехід на принципи демократичного управління та ринкової економіки протягом останніх десятиліть стала такою ж невід'ємною характеристикою сучасних світових процесів, як і глобалізація. Обидва ці процеси призводять до неоднозначних результатів і породжують лавину досліджень, автори яких намагаються знайти відповідь про їх причини, розвиток та подальші перспективи. Спроба класифікації різноманіття думок вчених, які займаються проблемами демократичних переходів, щодо їх причин з урахуванням досвіду «кольорових» революцій та «Арабської весни» дасть змогу визначити чинники, вплив яких є вирішальним для успішного транзиту.

Перші роботи про демократичний транзит з'явилися в часи «холодної війни» і тому були надто ідеологізованими, повними впевненості у беззаперечній перемозі капіталізму над його ідеологічним суперником – комунізмом. У кінці 1980-х - на початку 1990-х років оформилася тенденція до оптимістичної оцінки демократичних транзитів. Автори праць цього періоду були впевнені у тому, що, дотримуючись певного набору правил і послідовності дій, можна побудувати демократію та ринкову економіку на руїнах будь-якого недемократичного режиму. Досить типовою у цьому сенсі є праця Дж. Ді Пальма «Майстрування демократій» [1]. Однак згодом невдачі у низці країн із впровадженням демократичних інститутів зумовили появу праць, в яких досліджувалися «демократичний відкат» [2], «виборчий авторитаризм» [3], «дифузія авторитаризму» [4], демократична стагнація і постдемократія [5], «делеговані демократії» [6], загроза виродження демократії в охлократію або аудиторну демократію [7], типологія недемократичних режимів [8] тощо. Паралельно активізувалися дискусії щодо першопричин демократизації та їх впливу на траєкторії перетворень. Загалом усю

сукупність чинників успішних переходів, представлених у літературі, присвяченій аналізу демократичних транзитів, можна звести, на нашу думку, до п'яти основних: соціальних, економічних, персональних (чинник еліти), міжнародних та інституційних.

Автори, які відстоюють провідну роль соціального чинника в ході демократизації, оперують такими поняттями як громадянська політична культура, що сприяє утвердженню і поширенню демократичної практики, та соціальний капітал. Свого часу ще Р. Патнам, досліджуючи громадські традиції у різних регіонах сучасної Італії, запропонував теорію соціального капіталу, який є ключовим чинником, що змушує «демократію працювати». Свою увагу він зосередив насамперед на «громадянських цінностях» суспільства таких як громадянська активність і участь, солідарність і довіра, соціальні структури співробітництва тощо, які розглядаються як основні характеристики громадянського суспільства. Водночас він слушно зауважував, що будь-які зміни у політичній системі повинні враховувати обмеження, що накладаються на функціонування інститутів соціальним середовищем та історією, що «значною мірою визначає ефективність інститутів» [9, с. 181].

Роль соціального чинника, зокрема соціального капіталу, у ході демократизації розглядається у роботі Дж. Елстера, К. Оффе і У. Пройса, присвяченій дослідженню посткомуністичних політичних реформ. Висновки цих авторів, зроблені на основі ґрунтовного аналізу інституційних моделей у чотирьох постсоціалістичних республіках (Чехії, Словаччині, Угорщині, Болгарії), зводяться до того, що «найбільш значимою змінною для успішної трансформації є ступінь сумісності успадкованого світогляду, моделей поведінки і базових соціальних і політичних понять з функціональними потребами сучасного, частково індустріального, частково постіндустріального суспільства». У відповідь на найпоширеніше питання про важливість того чи іншого чинника, вони стверджують, що «найбільше значення має соціальний і культурний капітал та його потенціал для адаптації спадку минулого до вимог сьогодення» [10, с. 307-308].

Водночас низка емпіричних досліджень засвідчила, що переходи до демократії можуть починатися в умовах, коли громадянські цінності не є домінуючими і недостатньо поширені. Тому пізніше вчені, зокрема Р. Інглехарт [11] та С. Фіш [12, с. 249–265], почали акцентувати увагу на ролі суспільно визнаних цінностей, ідеалів рівності та толерантності. Однак їхні висновки були поставлені під сумнів у статті Дж. Теореллема та Е. Хаденіуса [13].

Інші вчені вважають, що важливість політичної культури громадянського типу, як її розуміли Г. Алмонд та С. Верба [14], у процесі побудови демократичних інститутів є дещо переоціненою. Набагато важливішим чинником є відсутність у суспільстві гострих конфліктів – соціальних, етнічних, релігійних, територіальних тощо, а також надмірної фрагментації і сегментації суспільства [15], його атомізованості [16]. Але і цей аргумент не може претендувати на універсальність, оскільки відомі механізми подолання таких розколів і побудови демократії у багатоскладових суспільствах [17].

Тут варто згадати і роль релігійного чинника. Починаючи з праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», прийнято вважати, що саме протестантизм та до певної міри католицизм створюють сприятливі умови для зародження і функціонування демократичних інститутів. Існує досить багато праць, в яких іслам [18], православ'я [19] та буддизм є гальмами на шляху демократичних перетворень. Певний оптимізм щодо сумісності ісламу і цінностей демократії висловлюється Л. Даймондом [20], С. Ібрахімом [21], Дж. Ельштейном [22] та підтверджується «арабськими революціями»: поваленнями авторитарних режимів у Північній Африці та на Близькому Сході.

Інші дослідники зосередили свою увагу на виявленні економічних передумов, необхідних для виникнення стабільної демократії. Так ще С. Ліпсет проаналізував залежність між рівнем економічного розвитку та виникненням демократії і зробив висновок, що між ними існує позитивна, хоча і не визначальна, кореляція [23]. Вважалося, що відносно високий рівень економічного розвитку сприяє появі середнього класу, що вимагає представництва своїх інтересів за допомогою демократичних інститутів. У свою чергу Л. Пай довів, що

процеси модернізації ослаблювали соціальну та економічну базу авторитарних режимів [24]. Пізніші емпіричні дослідження А. Пшеворського [25] та Ф. Лімонжі [26] внесли досить серйозні корективи у твердження про високу кореляцію між заможністю громадян та якістю демократичних інститутів: демократизація може починатися на різних рівнях економічного розвитку, однак високий рівень ВВП на душу населення до певної міри гарантує життєздатність демократичного режиму і його здатність опиратися авторитарним тенденціям. Крім того досить вагомим чинником є відсутність у країні, що здійснює перехід, різкої майнової нерівності між різними соціальними групами [27], оскільки низка емпіричних досліджень доводить, що така нерівність є не стільки перешкодою для демократизації, скільки для демократичної консолідації [28; 29]. Деякі вчені, зокрема М. Росс [30], М. Гурсес [31], Д. Трейсман [32], слушно вказують на небезпеку так званого «ресурсного прокляття», коли наявність значних запасів природних ресурсів негативно впливає на демократичний транзит.

Водночас батько інституціоналізму Д. Норт довів, що багаті ресурсами економічно розвинені країни можуть страждати від поганого управління, тому інституційна основа є таким же важливим чинником розвитку, як і матеріальні чинники [33].

Якщо попередні підходи до аналізу причин успіхів чи провалів демократичних переходів акцентували увагу на об'єктивних чинниках (соціальній структурі, економічному розвитку), то вчені, які на перше місце ставлять персональний (суб'єктивний) чинник, наполягають на визначальній ролі індивіда або соціальної групи (еліти [34]), які перебувають при владі в момент падіння режиму. Ці дослідники вважають, що саме їх поведінка, яка й зумовлює сам процес переходу, значною мірою визначає успішність демократизації [35]. Учені цієї школи протиставляють «революції зверху» «революцію знизу». У рамках цього підходу особливо детально вивчаються перші кроки органів державної влади після падіння старого режиму і проблеми, пов'язані із консолідацією демократії [36]. У рамках цього підходу дуже важливою є здатність еліт примусити демократичні інститути працювати навіть у тих випадках, коли об'єктивні передумови не сприяють демократії [37]. Так Дж. О'Доннел [38] та Дж. Коломер [39] вважають, що важливими для пояснення траєкторії та результатів демократичного переходу є: характер і особливості падіння недемократичного режиму; ініціювання реформ «згори» або «знизу»; наявність протестного тиску; укладання договору про прихід до влади реформаторів; взаємовідносини між «старою» і «новою» опозицією; доля старої еліти; якість перших і наступних виборів; методи (політичні чи силові), які використовуються владою чи опозицією для досягнення поставлених цілей; позиція міжнародної спільноти тощо.

Частково можна погодитися із твердженням, що в ході «третьої хвилі» демократизації колишня партійна номенклатура відіграла, а у деяких країнах, що відмовилися від люстрації, продовжує відігравати важливу роль у політичному житті новостворених держав [40; 41; 42]. Світова історія знає немало прикладів того, як лідери, які прийшли до влади в результаті державного перевороту або іншим недемократичним шляхом, доклали максимум зусиль для побудови демократичних інститутів та розвитку ринкової економіки, а після досягнення ними певного рівня розвитку добровільно відмовилися від влади за результатами вільних і демократичних виборів у країні [43]. Однак такий розвиток подій є радше винятком, ніж правилом, і, крім того, еліти, роблячи вибір на користь того чи іншого варіанту транзиту, змушені враховувати існуючу соціальну структуру, економічний уклад держави та інші об'єктивні чинники.

Ще одна група дослідників демократичних переходів зосереджує свою увагу на міжнародному чиннику: впливові зарубіжних держав, міжнародних організацій [44], наднаціональних утворень [45] на ініціювання та успішність транзиту. Він відіграв особливу роль у демократизації колишніх соціалістичних країн [46]. Перш за все, ці країни були близькі географічно та культурно до країн Західної Європи. А перспектива стати членом Європейського Союзу, що відкрилася перед ними в середині 1990-х років, значною мірою стимулювала радикальні реформи у політичній та економічній сферах. До того ж, з розпадом

Організації Варшавського договору країни Східної Європи були змушені шукати нового союзника у сфері оборони, яким і стало НАТО. Що стосується інших регіонів, то є низка праць, присвячених аналізу адаптації перехідних держав до норм сучасного світового порядку, під яким часто розуміється домінування комплексу універсальних принципів, що виникли на Заході [47], який досить складно імпортувати в інші регіони світу.

Найбільш комплексно до проблеми пошуку чинників успішного демократичного транзиту підходять інституціоналісти. Дж. Марч і Дж. Олсон стверджують, що політична демократія залежить не лише від економічних і соціальних умов, але і від структури політичних інститутів [48], які формують порядок та передбачуваність. Вони моделюють, роблять спроможними та обмежують політичних акторів, якщо вони керуються логікою доцільності. Хоча інститути сприяють розвитку, впроваджують зв'язки, які об'єднують громадян, незважаючи на те, що їх розділяє, а також впливають на інституційні зміни, формують елемент «історичної неефективності», однак це також передбачає, що стійкий інституційний розвиток залежить від минулого, наявного досвіду (феномен залежності від шляху – path dependency [49]), що прагнуть відтворити себе [50], самопосилитися (self-reinforcing) [33, с. 93-94].

Дослідники-інституціоналісти виділяють цілий комплекс змінних, що мають вирішальний вплив на успішність демократизації, зокрема:

- 1) вибір виборчої системи: мажоритарної, пропорційної або змішаної [51; 52];
- 2) діяльність політичних партій і формування партійної системи, оскільки стабільність останньої вважається однією з обов'язкових рис життєздатної демократії [53; 54];
- 3) форму державного правління: президентська, парламентська чи змішана. Хоча на сьогодні існує досить великий масив літератури, присвяченої перевагам кожної з цих форм [55; 56], однак однакості серед дослідників не спостерігається, оскільки вибір тієї чи іншої форми повинен враховувати особливості конкретної перехідної країни;
- 4) структуру представницьких установ (одно- чи двопалатний парламент), оскільки формування верхньої палати породжує проблеми навіть у таких країнах зрілої демократії як ФРН та Великобританія;
- 5) конституційну угоду, що визначає правила гри для усіх учасників політичного процесу. Окрім класичної праці Дж. Сарторі [57], аналізу ролі конституції у розбудові молодих демократичних держав у Східній Європі та Латинській Америці присвячено низку досліджень [58].
- 6) якість інститутів, що протягом останніх десятиліть розглядається як характеристика стабільної та ефективної демократії і стала провідною темою у діяльності низки міжнародних організацій [59; 60].

Загалом проблема інституційного розвитку зводиться до проблеми взаємодії формальних та неформальних інститутів, що набуває особливої актуальності у процесі демократизації [61; 62]. В. Меркель та А. Красан запропонували дві моделі інституціоналізації: виникнення формальних структур демократичних систем і встановлення неформальних практик [63]. У ліберальних демократіях вони корелюють між собою, оскільки неформальні інститути підтримують формальні і надають їм необхідної гнучкості, адаптивності до мінливого середовища сучасного життя. Натомість у дефективних демократіях неформальні практики є недемократичними (персоналізм, клієнтізм, корупція), підривають та обмежують функціонування демократично легітимних інститутів.

З кінця 1990-х рр. у низці випадків постсоціалістичних трансформацій проявився фасадний характер політичних інститутів і правозастосування. Основні рішення нерідко приймалися поза їхніми рамками, за лаштунками, в обхід діючих правових механізмів.

Недорозвиненість нових інституційних компонентів влади та переважання суб'єктивних чинників в управлінні державними справами свідчили про живучість спадщини авторитарних, однопартійних режимів. Нерідко новою владою дотримувався лише процедурний мінімум демократичних вимог, у результаті чого у новостворені інститути часто вкладався недемократичний, неправовий зміст.

Вітчизняний досвід підтверджує тезу про те, що проведення інституційних перетворень не шляхом послідовних і поступових змін, а спонтанно, негативно позначається на розвитку соціуму, на тривалий час позбавляючи його міцних і ефективних інститутів.

Крім того, прагнення вибудувати політичні інститути, відштовхуючись від кон'юнктурних потреб тих чи інших політичних акторів, також продемонструвало свою згубність для державотворчих процесів. Відсутність в інституційній тканині елементів консенсусу між усіма політичними акторами тягне за собою неминучу внутрішню нестабільність системи, небезпечну в майбутньому серйозними потрясіннями і, отже, новим витком переривання інституційної спадкоємності.

Отже, безсумнівно об'єктивні (соціальні, економічні, міжнародні, інституційні) та суб'єктивні чинники відіграють особливу роль у ході демократизації. Оскільки значна частина цих умов не може бути змінена впродовж кількох років, то основна увага суспільствознавців та політиків повинна звертатися на пошук та зміну тих інститутів, які б нівелювали негативний вплив несприятливих чинників та максимізували позитивний ефект від тих, що сприяють становленню і розвитку демократичних інститутів у конкретній державі.

1. *Di Palma G.* To craft democracies: An essay on democratic transitions / G. Di Palma. – Los Angeles : University of California Press, 1990. – 248 p.

2. *Diamond L.* The democratic rollback / L. Diamond // Foreign affairs. – 2008. – Vol. 87. – № 2. – P. 36–48.

3. *Schedler A.* Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition / A. Schedler. – Boulder : Lynne Rienner publishers, 2006. – 267 p.

4. *Ambrosio T.* Constructing a framework of authoritarian diffusion. Concepts, dynamics, and future research / T. Ambrosio // International studies perspectives. – 2010. – Vol. 11. – № 4. – P. 375–392.

5. *Crouch C.* Post-democracy / C. Crouch. – Roma : Laterza, 2003. – 135 p.

6. *O'Donnell G.* Delegative democracy / G. O'Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – № 1. – P. 55–69.

7. *Manin B.* The principles of representative government / B. Manin. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 243 p.

8. *Brooker P.* Non-democratic regimes / P. Brooker. – N.Y. : Palgrave Macmillan, 2009. – 288 p.

9. *Putnam R.* Making democracy work: Civic traditions in modern Italy/ R. Putnam. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993. – 280 p.

10. *Elster J.* Institutional design in post-communist societies: Rebuilding the ship at sea / Elster J., Offe C., Preuss U. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 364 p.

11. *Inglehart R.* Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence / R. Inglehart, C. Welzel. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 333 p.

12. *Democratization* / [eds. C. Haerpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart, C. Welzel]. – N.Y. : Oxford University Press, 2009. – 400 p.

13. *Teorell J.* Democracy without democratic values: A rejoinder to Welzel and Inglehart / J. Teorell, A. Hadenius // Studies in comparative international development. – 2006. – Vol. 41. – № 3. – P. 96–111.

14. *Almond G.* The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 1963. – 379 p.

15. *Chiot D.* Does democracy work in deeply divided societies? / D. Chiot // Is democracy exportable? / [eds.: Z. Varany, R. Moser]. – Cambridge : Cambridge univ. press, 2009. – P. 85–109.

16. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 580 с.

17. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах / А. Лейпхарт. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

18. *Fish S.* Islam and authoritarianism / S. Fish // World politics. – 2002. – Vol. 55. – № 1. – P. 4–37.

19. *Богачёв М.* Современные Римско-католическая и Русская православная церкви о свободе и демократии [Электронный ресурс] / М. Богачёв. – Режим доступа : <http://www.opes.ru/data/2013/04/11/1233208689/Богачев.pdf>.
20. *Diamond L.* Why are there no Arab democracies? / L. Diamond // *Journal of democracy*. – 2010. – Vol. 21. – № 1. – P. 93–104.
21. *Ibrahim S. E.* Toward Muslim democracies / S. E. Ibrahim // *Journal of democracy*. – 2007. – Vol. 18. – № 2. – P. 5–13.
22. *Elshtain J. B.* Religion and democracy / J. B. Elshtain // *Journal of democracy*. – 2009. – Vol. 20. – № 2. – P. 5–17.
23. *Lipset S. M.* The social requisites of democracy revisited / S. M. Lipset // *American Sociological Review*. – 1994. – Vol. 59. – № 1. – P. 1–22.
24. *Pye L. W.* Political science and the crisis of authoritarianism / L. W. Pye // *American Political Science Review*. – 1990. – Vol. 84. – № 1. – P. 3–19.
25. *Przeworski A.* Modernization: Theories and facts / A. Przeworski, F. Limongi // *World politics*. – 1997. – Vol. 49. – № 2. – P. 155–183.
26. *Democracy and development: Political institutions and well-being in the world, 1950–1990* / [Przeworski M. Alvarez J. Cheibub F. Limongi]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 321 p.
27. *Vanhanen T.* The limits of democratization: Climate, intelligence, and resource distribution / T. Vanhanen. – Augusta : Washington Summit publishers, 2009. – 360 p.
28. *Acemoglu D.* Economic origins of dictatorship and democracy / D. Acemoglu, A. Robinson. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 416 p.
29. *Houle Ch.* Inequality and democracy: Why inequality harms consolidation but does not affect democratization / Ch. Houle // *World politics*. – 2009. – Vol. 64. – № 4. – P. 589–622.
30. *Ross M.* Does oil hinder democracy? / M. Ross // *World politics*. – 2001. – Vol. 53. – № 3. – P. 325–361.
31. *Gurses M.* State-sponsored development, oil and democratization / M. Gurses // *Democratization*. – 2009. – Vol. 16. – № 3. – P. 508–529.
32. *Treisman D.* Oil and democracy in Russia / D. Treisman // *NBER: Working paper series*. – 2010. – January. – 24 p.
33. *North D. C.* Institutions, institutional change and economic performance / D. C. North. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 159 p.
34. *Higley J.* The elite variable in democratic transitions and breakdowns / J. Higley, M. Burton // *American Sociological Review*. – 1989. – Vol. 54. – P. 17–32.
35. *Karl T. L. C.* From an Iron curtain to a paper curtain: Grounding transitologists or students of postcommunism / T. L. Karl, Ph. C. Schmitter // *Slavic Review*. – 1995. – Vol. 54. – № 4. – P. 965–987.
36. *Linz J.* Toward consolidated democracies / J. Linz, A. Stepan // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol. 7. – № 2. – P. 34–51.
37. *Shin D. C.* On the Third wave of democratization: A synthesis and evaluation of recent theory and research / D. C. Shin // *World Politics*. – 1994. – Vol. 47. – P. 135–170.
38. *O'Donnell G.* Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies / O'Donnell G., Schmitte P., Whitehead L. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986. – 98 p.
39. *Colomer J.* Strategic transitions. Game theory and democratization / J. Colomer. – Baltimore; L. : The Johns Hopkins University Press, 2000. – 163 p.
40. *Adam F.* Elite (Re)configuration and politico-economic performance in post-socialist countries / F. Adam, M. Tomsic // *Europe-Asia Studies*. – 2002. – Vol. 54. – № 3. – P. 435–454.
41. *Higley J.* Elites after state socialism: Theories and analysis // J. Higley, G. Lengyel. – Lanham, MD : Rowman & Littlefield, 2000. – 252 p.
42. *Steen A.* The question of legitimacy: Elites and political support in Russia / A. Steen // *Europe-Asia Studies*. – 2001. – Vol. 53. – № 5. – P. 697–718.
43. *O'Brien T.* The role of the transitional leader: A comparative analysis of Adolfo Suarez and Boris Yeltsin / T. O'Brien // *Leadership*. – 2007. – Vol. 3. – № 4. – P. 419–432.

44. *Pevehouse J.* Democracy from the outside-in? International organizations and democratization / J. Pevehouse // International organization. – 2002 – Vol. 56. – № 3. – P. 515–549.
45. *Burnell P.* Political strategies of external support for democratization / P. Burnell // Foreign policy analysis. – 2005. – Vol. 1. – № 3. – P. 361–384.
46. *Pridham G.* Building democracy: The international dimension of democratization in Eastern Europe / Pridham G., Herring E., Sanford G. – Bristol : Bloomsbury, 1997. – 202 p.
47. *Badie B.* The imported state: The westernization of political order / B. Badie. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 278 p.
48. *March J.* Rediscovering institutions: The organizational basis of politics / J. March, J. Olson. – N.Y. : The Free Press, 1989. – 227 p.
49. *Alexander G.* Institutions, path dependence, and democratic consolidation / G. Alexander // Journal of Theoretical Politics. – 2001. – Vol. 13. – № 3. – P. 249–269.
50. *Boas T.* Conceptualizing continuity and change. The composite-standard model of path dependence / T. Boas // Journal of Theoretical Politics. – 2007. – Vol. 19. – № 1. – P. 33–54.
51. *Lijphart A.* Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries / A. Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1984. – 229 p.
52. *Lijphart A.* Electoral systems and party systems / A. Lijphart. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – 209 p.
53. *Ware A.* Political parties and party systems / A. Ware. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – 435 p.
54. *Pridham G.* Stabilizing fragile democracies: Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe / G. Pridham, P. Lewis. – L. : Routledge, 1996. – 288 p.
55. *Lijphart A.* Parliamentary versus presidential government / A. Lijphart. – Oxford : Oxford University Press, 1992. – 257 p.
56. *Shugart M. S.* Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics / M. S. Shugart, J. M. Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
57. *Sartori J. G.* Comparative institutional engineering: An inquiry into structures, incentives and outcomes / J. G. Sartori. – N.Y. : New York University Press, 1994. – 217 p.
58. *Institutional design in new democracies: Eastern Europe and Latin America* / [ed. by A. Lijphart, C. Waisman]. – Boulder, CO : Westview Press, 1996. – 265 p.
59. *Norris P.* Stable democracy and good governance in divided societies: Do powersharing institutions work? / P. Norris // John F. Kennedy School of Government faculty: Research papers series/ F. John. – 2005. – № RWP05–014. – 44 p.
60. *Sharma S.* Democracy, good governance, and economic development / S. Sharma // Taiwan journal of democracy. – 2007. – Vol. 3. – № 1. – P. 29–62.
61. *Гельман В. Я.* Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Я. Гельман // Полис. – 2003. – № 4. – С. 6–25.
62. *Beyme K. von.* Institutional engineering and transition to democracy / K. von Beyme // Democratic consolidation in Eastern Europe. – N.Y. : Oxford University Press, 2001. – Vol. 1: Institutional engineering. – P. 3–24.
63. *Merkel W.* Embedded and defective democracies / W. Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – № 5. – P. 33–58.